

Българите в Северното Причерноморие ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

ЗА СОЦИАЛНО-ПОЛИТИЧЕСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ НА КУБРАТОВА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ: III. АДМИНИСТРАТИВНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ НА “СТАРАТА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ” И ТРИЧАСТНОТО ПЛЕМЕННО ДЕЛЕНИЕ НА ВОЛЖСКА БЪЛГАРИЯ

Стефан Йорданов

Анализът на наличните писмени източници позволява изграждането на един възстановен модел на административно-политическото устройство на прабългарската държава – както на Кубратова Велика България, така и на дъщерните спрямо нея държави на Аспарухова България на Дунав и на Волжско-Камска България. Установеното досега по този въпрос стъпва, включително и в предхождащите две части на настоящото проучване, преди всичко върху материал от Кубратова и Аспарухова България. Но ние разполагаме с интересни данни за административно-политическото устройство и на Волжско-Камска България. Анализът им в съпоставка с известното за другите две генетически близко родствени прабългарски държавни формации, надявам се, ще хвърли допълнителна светлина върху системата на административно-политическо устройство, присъща на прабългарската държавностна традиция.

5. Несъмнено в пряка връзка с разглежданите дотук проблеми на прабългарското административно-политическо устройство¹ стои въпросът за троичното деление на Волжско-Камска България, която като че ли се изграждала от три различни племенни колектива. Така по данните на Ибн Русте, Гардизи и други арабски автори волжските българи представлявали общност, изградена от три “разреда” или “групи” – първо, б.р.сула, б.р.зула, баршула или бихдула, второ, ас.к.л или ишкиль, и трето, собствено българи². В литературата тези термини се приемат за етноними и се отъждествяват съответно първият с етнонима на барсилите, вторият – със есегел или искилите, а третият отговаря на общия етноним на населението на Волжска България – етнонима българи³. По-долу ще се опитам да набележа някои доводи в полза на едно тълкуване, твърде различно от досегашните, според което е възможно тези термини да са били названия за елементите от тричастното административно-политическо деление на Волжско-Камска България. Според мен тази триделност, в изворите като че ли окачествена с етнически термини, вероятно отразява триделната подялба на саракта у прабългарите на център, лява (източна) и дясна (западна) страна, вече предположена в литературата въз основа на други данни⁴ и също тъй производна от разглежданата в предшестващите части на това проучване “уделно-лествична” система. Както видяхме, у хуни и тюркюти тази система се характеризирала с подялба на

съответния етнополитически организъм на център, обичайно намиращ се под прякото администриране на владетеля, както и на източна и западна част, разделени на отделни "наместничества", обичайно 10 на брой.

На първо място, възможността за такова тълкуване на термините берсула, есегел и българи следва от наличието на изворови известия за функционирането на тричастна подялба на саракта у прабългарите, вече коментирани в литературата. Тези известия не ни дават обаче конкретните термини, с които тези дялове, особено двете "крила" били обозначавани, при условие, че използваната за целта терминология е могла да се отличава с богата синонимност, даваща възможност за различни обозначения. Практически същото административно-политическо устройство, погледнато от друг ъгъл, е могло да бъде схванато с цифрови параметри, различни от троичността. Така за Кубратова България вече бяха анализирани засвидетелстваните дуално (българи и котраги от данните на Теофан и Никифор) или петорно деление (петте сина на Кубрат⁵). Троичната подялба на Волжска България като че ли е различна от тях, но е могла да бъде и техен инвариант. От значение е в такъв случай, с оглед на исторически засвидетелстваната приемственост в държавните традиции между трите генетически родствени прабългарски политически формирования, дали делението на Волжско-Камска България на барсили, есегел и българи е имало изходен прототип в Кубратова България и респ. свой вариант в Аспарухова България. За един макар и частичен отговор на тези въпроси разполагаме с някои фрагментарни данни.

5. 1. На първо място, анализът на термина *б.р.сула*, *б.р.зула*, *баршула* или *бихдула* от терминологията на тричастната подялба на волжските българи дава интересна и донякъде показателна картина. В езиково отношение този термин вероятно трябва да се изтъкува като лексема със значение "народът на барса [барсовете]" (*барс-ил*)⁶ и на тази база би могъл да бъде приет за етноним. Такъв етноним от териториите на Северното Причерноморие е добре известното племенно име барсили, с които повечето изследвачи отъждествяват термина берсула⁷. Тези изследвачи обичайно изграждат предположението, че барсилите, като непосредствени съседи на Кубратова България, били увлечени от бягашите от хазарското нашествие прабългари и така се появяват като един от "разредите" на Волжско-Камска България под името берсула. Възможно е обаче и друго тълкуване, основано на факта, че редом с етнополитонима (?) барсили от историческите извори, терминът намира паралели и в някои соционими.

Такива паралели този термин намира в някои обозначения за титли – и от Аспарухова България, и от титулатурата на някои тюрко-монголски народи. В надпис от Шуменско. С. И. България⁸, се открива титла, от която е запазена само първата композианта – *барса* (ὁ βαρσα). Тя би могла да бъде част от титла от типа или на *барса баганин*, в какъвто вид я възстановява В. Бешевлиев, или на *барса-таркан*. В анализа си Бешевлиев я сравнява с титлата (респ. името) *барс бег* от Орхоно-енисейските надписи, както и с името на тюркменското племе Βαρσάκιδες⁹.

В края на VII и през VIII в. в Средна Азия редом с т. нар. Втори тюркютски каганат се изгражда и сравнително могъщият киргизки каганат, с който тюркютите водят продължителни войни. Един от владетелите на киргизите от началото на VIII век носи името Барс-бег. Той се споменава в т. нар. Голям надпис на Кюл-Тегин¹⁰ като каган, комуто титлата се дава от тюркютския каган и който получава сестрата на Капаган каган за жена, но който се показал неблагоприятен и поради това бил сразен военно-политически, а народът

му бил отново "устроен" и му била "дадена държава". Името на Барс-бег прилича на онези имена на тюрко-монголските народи, които явно се развиват на базата на притежавани от носителите им титли. Близък негов паралел в типологично отношение е титлата бури-шад, буквално – "шад на вълците", и в такъв случай барс-бег като титла ще има значението "бег на барсовете". Една такава длъжност, ако се съди както по средноазиатската титла бури-шад или пък по прабългарската титла бори-таркан, би могла да се вписва в тюркютската тьолис-тардуш система. Но в наличните изворови данни не се съдържа никаква информация дали наистина тя е заемала такова място в административно-политическата система на киргизкия каганат и респ. какво конкретно е било това място. Би могло да се допусне, че щом функционерите на западния (тардуш) дял в системата тьолис-тардуш са били свързани с такава титла като бури-шад, то барс-бегът е по-скоро функционер на източния дял. Това отговаря на ситуацията в Кубратова България, където етноконът барсили и респ. термин като Барсово поле присъстват в територии откъм източната страна. Титлата-име Барс-бег, носена от съвременния на Капаган каган киргизки владетел, също като други подобни титли в дълбочинен историко-генетичен план най-вероятно възхожда към терминологията на дуално-фратриално племенно устройство с типичната за него тотемистична терминология, на базата на която след възникването на т. нар. ранна държава се изгражда терминологията на развилата се от нея система тьолис-тардуш, представляваща типична за тюрко-монголските народи раннодържавна военно-административна система с многобройни типологични паралели. В тази система именатитли от типа на името Барс-бег, респ. бури-шад, бори-таркан и др., представляват характерен пример, демонстриращ по твърде показателен начин историческата дистанция между тотемистични имена и имена-титли от епохата на ранната държава.

Етнонимът барсили, с който терминът берсула също бива сравняван, е регистриран в териториите на Източна Европа като етноним за населението на онзи ареал в Прикавказието, който се разполагал приблизително в източните покрайнини на Кубратова България, респ. в нейното източно крило¹¹. В литературата се приема, че територията, позната на византийските автори под названието Берзилия (Берсилия), а на арабските – като Баршалия, се простирала в района най-общо между долното течение на Волга и Кавказ. Според М. Г. Магомедов¹² Берсилия се разполага по-скоро в Терско-Сулакското междуречие, представляващо според него най-вероятният център на отсядане на хазарските племена, където се формирал и първият им политически център, известен като Беленджер. Така Берсилия от византийските извори бива локализирана в днешен северен Дагестан. Според Д. Димитров Берсилия или Берзилия е разположена доста по на север, при делтата на р. Волга¹³. И в двата случая обаче тя се представя като непосредствен съсед на Велика България. Редом с това барсили и хазари са несъмнено различни етнополитически общности, което с оглед на интересуващия ни проблем е от значение.

Съдейки по данните на патриарх Никифор (Nicephor. arch. Constant. Opusc. Hist., ed. C. de Voog, p. 34^{12, 19}; ГИБИ, III, с. 295) и Теофан Изповедник (Theoph. Chronogr., p. 357-358; ГИБИ, III, с. 262-263), верифицирани от известията на арменски и арабски автори, изглежда че хазарското завоюване на Велика България започва от "най-вътрешните части", от "дълбините" на Берзилия, след което била покорена земята на Баян. Такава картина обаче не съдържа изрична информация за присъствието на хазарско население в границите на Берсилия, откъдето като изходен пункт започнала неговата експанзия. Това не е така, не

само защото е с нищо неподкрепен буквализъм в разчитането на византийските извори известия, но и защото, както се обръща внимание, според информацията на някои други извори хазари и барсили са различни етнополитически общности, враждебни помежду си. Съобразяването с това обстоятелство изяснява логично появата на термина берсула във Волжско-Камска България. Дори ако се изходи от преобладаващите представи за барсилите като отделна от Кубратовите българи етнополитическа общност, то единствено враждебен и спрямо двете общности нашественик би предизвикал преселването им в нови земи, където да осъществят етнополитическия интегритет, превърнал барсилите в един от трите “разреда” на волжските българи.

Но по-важно с оглед взаимоотношенията на барсили и хазари и мястото на първите в Кубратова България е наличието на известия, които дават представа за това къде е била прародината на хазарите. Така например арабският учен ал-Хорезми споменава за съществуването някъде в Северна Киргизия, по долината на река Чу, на населен пункт с названието ал-Хазар. Както заключава на базата на това известие Т. М. Калинина, именно района на това селище вероятно обитавали хазарите преди придвижването им към Барсилия. Информацията на ал-Хорезми влиза в унисон с добре известните данни за запазването от страна на хазарите на връзките им с военната прослойка на Хорезм – връзки с вероятно твърде ранна дата¹⁴. Етническите процеси в Северното Причерноморие, в хода на които се формира хазарският етнополитически колектив, са сходни с онези, които преди това довеждат тук прабългарите. Процесите на преселване на население откъм изток в този район продължават сравнително интензивно докъм IX-X век и както отбелязва Алтхайм по повод на известието на Михаил Сирийски за идването на българите в поречието на Танаис (Дон) от “вътрешните области на Скития”, подобно указание за изходните територии на съответния етнос има смисъла да отбележи преселение откъм изток, което и за българи, и по-късно за авари, и най-сетне за хазарите е преселение откъм територии според него приблизително в днешен североизточен Иран¹⁵.

Барсилия, следователно, не е била люлката на хазарския каганат. Информацията на византийските автори за нахлуването на хазарите откъм “най-вътрешните” части на Барсилия може да има смисъла на обозначаване на посоката, откъм която хазарите нахлуват в Прикавказието и Причерноморието. Обозначаване, в което излизането на този народ от “най-вътрешните” части на тази страна ще маркира появата им в най-отдалечените за Византия територии на ареала северно от Черно море, който е сравнително непознат като етнополитическа реалност за византийските автори и те дават, следователно, в тази си локализация на изходните територии на хазарите само най-общо тяхно описание, ориентирайки спрямо познати им вече реалности като Барсилия. Ориентиране, което, буквално прието, ще означава, че извън “най-вътрешните” си части Барсилия не е хазарска по население. Освен това, изразът “най-вътрешните” части в случая, също като аналогичния израз у Михаил Сирийски, ще има не значението централните части на Барсилия, колкото най-отдалечените територии на изток спрямо Константинопол като отправна точка за ориентация на византийския наблюдател.

Ето защо възможно е допускането, че Барсилия е първата територия, в която хазарите нахлуват, преди да достигнат земите на Батбаян. Наличието на идентичен по названието си дял от Волжска България естествено подбужда предположението, че и Барсилия в Причерноморието е могла да бъде дял от Кубратова Велика България – онзи

неин дял, който пръв се е оказал на пътя на нахлуващите хазари. Този неин дял би могъл, следователно, да представлява гранична област в Кубратовата държава, съставляваща нейното източно крило. Предположението намира подкрепа също така и в положението на Барсилия в Кубратова и във Волжско-Камска България, което е идентично в географски план и респ. по мястото в административната тьолис-тардуш система, ориентирана към изток и запад като условни отправни точки. Спрямо центъра на Кубратова България Барсилия е или в нейната източна периферия, или нейно източно “крило”. Приблизително същото в географски план е разполагането на барсилите и във Волжско-Камска България. На изток от Волга се намира река – десен приток на р. Кама, която носи името Берсут, представляващо според тълкуването на Ф. Гарипова образуване от етнонима берсула и афликса за множественост –т¹⁶. Името на реката (във формата Берсула) се свързва с барсилите и от Н. И. Ашмарин¹⁷. Така и в двата случая Барсил се разполага като [етно]политическа единица в източния дял на държавата.

Възстановката е едно от възможните тълкувания на етнополитическата ситуация в Северното Причерноморие през VII век. На практика тя не предполага някакво по-съществено “пренаписване” на етническата и политическата история на това време. Но тя предлага едно твърде логично обяснение за появата на термина берсула като название за един от “разредите” на Волжско-Камска България. Превръщането на един термин от административно-политическата организация в етноним е практика, позната за редица архаични народи. Механизмът, въз основа на който подобни соционими са се развили в етници, разбира се, в отделни случаи се е свеждал до миграциите от типа Ver Sacrum. Но редом с това тласък в тази насока е оказвал и процесът на отживяването на полововъзрастовата стратификация в раннодържавното общество на прабългарите, нейното модифициране в новите обществени условия. Модифициране, извършвано се по пътя на прекъсването на практиката на мандатно попълване на воинските контингенти в източното и западното крила от нови поколения чиготи или оглани – каквито били прабългарските термини за ефебската (юношеската) възрастова степен – излъчвани от централната област, и превръщането на тези воински контингенти в наследствено, отсядащо в граничните наместничества воинско население. Това население обаче продължавало да се назовава със съответния термин, който с течение на времето бивал преосмислен в етноним. Ето защо предположението за първоначалната принадлежност на лексемата барсили към този тип социални термини не противоречи и на изворовите известия, представящи я като етноним.

Възстановката обаче предполага една корекция в представите за източната граница на Кубратова България. В една част от литературата се приема, и това е като че ли преобладаващо становище, че на изток границата на Кубратова България не достига до Волга, и че източната граница е преминавала, например, по р. Кубан¹⁸. Както се вижда от гореизложеното, на практика източната граница на Кубратова България е минавала по река Волга, независимо дали равнинните територии, прилягащи към нея, са били пряко контролирани или са били буферна зона спрямо териториите на изток от Волга. Впрочем, изглежда че контрола върху тази област – равнинния район, прилягащ към Волга откъм запад – Кубратова България е осъществявала чрез военно-гарнизонно присъствие най-вероятно не пряко в равнините, а в околните планински или полупланински райони. Във връзка с това припомняне заслужават две неща. От една страна, това е предположението

на Валиди Тоган за името на града Беленджер при прохода Дербенд в Кавказ. Той предлага едно решение за значението на името Беленджер, което ми се струва най-убедително. Според него в името на града се разчита тюрко-монголския термин за назоваването на лявото (източно) крило – балангар или балангур¹⁹. Следователно, в този район се разполагал един от важните гарнизонни пунктове в източния (левия) дял от административно-политическата организация на Кубратова България. От друга страна, друго важно военно-административно присъствие в източния дял на държавата изглежда е имало по на север. Така съгласно известията на т. нар. Арменска география Аспарух тръгнал в преселението си към Дунав от т. нар. Хипийска или Българска планина²⁰. Тази планина, както се приема, отговаря на бърдото Ергени, вървящо от чупката на Волга на юг и достигащо до свързаните с него Ставрополски възвишения²¹. На тази база се приема, че на изток границата на Кубратова България вървяла по бърдото Ергени, което е според мен неточно – от него до долното течение на Волга се разполага леко контролируема равнина, която най-вероятно е била под юрисдикцията на дислоцираните в планинските и полупланинските райони гарнизонни пунктове на източния дял на прабългарската държава. А фактът, че династията, заела властта в предислоцираната и преизградена на Балканите българска държава, носи в такъв извор като “Именника на българските ханове” името Дуло, ще означава, че нейният пръв представител, Аспарух, е управлявал като Кубратов заместник и може би престолонаследник източния (тъолис) дял на Кубратова България. Именно там го регистрират анализирани по-горе арменски извори, сочещи като изходна област, от която той тръгва към Дунав, Хипийската планина. Тази планина, както видяхме, действително се разполага в източния дял на Кубратова България. Друг е въпросът, че изглежда по принцип в тюрко-монголската тъолис-тардуш система тъкмо заместникът на източния дял на държавата, толос-шадът, бил възприеман като бъдещият наследник на върховната власт.

Впрочем, заслужава отбелязване, че освен Хипийската планина, окачествяване като “български” получават и укрепените пунктове на източния дял на Кубратова България, разположени в Кавказ при Дербендския и респ. при други проходи. Така съгласно някои писмени сведения градът Беленджер е носел и названието Булхар-Балх или Булкар-Балк²². В това име без трудности се разчита название с буквалното значение “българска крепост”, като думата балк възхожда към широко разпространената у тюрко-монголските народи лексема със значение “град, крепост, укрепление” (пратюркското *Palyk, орхон-енисейското baluk и редица други²³). Тук само ще отбележа, че според мен възможно е “бушки” или “булхи”, засвидетелствано в т. нар. Нов списък към Арменската география²⁴ като название, както се предполага, на българите, да възхожда не към променена форма на етнонима българи, а към лексемата балк със значение “крепост”, напомнимки донякъде по семантичното си развитие на скандинавското назоваване на славянския юг като Гардарики (“страна на градовете”).

Едно интересно свидетелство на т. нар. Нов списък към Арменската география от VII в. също представлява интерес с оглед анализа на системата тъолис-тардуш като феномен. В това свидетелство се съобщава за остров при делтата на Волга, наричан “Черен остров”, според обяснението на извора – наречен така по множеството басли (=барсили), които го обитавали заедно с добитъка си²⁵. Както се установява, този “остров” отговаря всъщност на равнинния район между долното течение на Волга и реката Източен Манъч. Това бил

район, отдавна носещ названието “Черни земи” и използван активно от населението на Северен Кавказ като зимно пасбище. Естествено би било разполагашата се в този район и изглежда контролираща и Северен Кавказ Кубратова България да е контролирала и “Черните земи”, назовани в едно от изворните известия “Барсово поле”. Но, от друга страна, както видяхме в предшествашите части на това проучване (срв. параграфи 4. 1. и 4. 2.), в цветовата символика на прабългарския етноспецифичен вариант на системата тъолис-тардуш (подобно на цветовата символика на тази система у други тюрко-монголски, фино-угорски или дори индоевропейски народи от лесостепите на Източна Европа) като черни българи са обозначени всъщност т. нар. вътрешни българи. Независимо от наивнорационалистичното обяснение на извора какво е породило такова назоваване на “острова” (препълването му от хора и добитък заради многобройността на барсилите), не може да не направи впечатление съпадението на окачествяването му като черен с цветовата символика на системата тъолис-тардуш и респ. на тази база – с названието “черни българи”. Но едно отъждествяване на барсилите от “Черния остров” с черните българи противоречи на установеното досега за обиталищата на последните. Ето защо по-склонен съм да мисля, че става дума за название за централната област на хазарския каганат, независимо че съгласно въпросното известие в този остров баслите се криели и от българите, и от хазарите.

От изложеното дотук би могло да се приеме с известна вероятност, че етнонимът барсили е бил първоначално соционим, обозначаващ източния дял на прабългарската държава. Ако го съпоставим с досега анализирани соционими от терминологията на системата тъолис-тардуш у прабългарите, ще видим, че ако терминът кутригури у прабългарите е произведен от зооморфното окачествяване на западния дял на прабългарския социум чрез образа на вълка, то източният дял има като свое зооморфно окачествяване барса. В такъв случай би трябвало да се очаква барса-багаинът от надписите на Първото българско царство да е функционер на източното крило на саракта. Но това е една възстановка, която, за съжаление, не подлежи на по-нататъшна проверка, и предвид недостатъчното потвърждаващи я данни, следва да остане sub judice.

Такава възстановка, обаче, представлява твърде логично обяснение на появата на термина берсула в терминологията за обозначаване на тричастността на етнополитическия колектив на Волжско-Камска България. Вероятно там терминът е бил обозначение за източното крило на държавата и, доколкото може да се съди, така изглежда е било още в Кубратова България, най-вероятно е да е било така и в Първото българско царство. Дали с оглед тези данни названието Барсилия не е отново термин от системата на полово-възрастовата стратификация? Вероятността за това произтича и от факта, че във Волжско-Камска България терминът берсула е по-скоро соционим, название за част от някаква тридялба на държавата, тридялба, която съгласно неясното свидетелство на Ибн Русте била организирана така, че “средствата за препитание на всеки от тях [т. е. на всеки дял от тази подялба - С. Й.] са в едно място”.

Терминът берсула обозначава именно източното крило на прабългарската държава и евентуално черните българи, но не сребърните българи, както се приема от някои автори. Това становище не издържа критика и е въпрос за предположение на базата на неточен анализ на несигурни известия, както това показва Р. Г. Фахрутдинов²⁶.

Терминът барса-[багаин] в Първото българско царство също има вероятност да е

бил обозначение на граничен административен функционер, предводителстващ юношески възрастови формирования от типа на воините-”вълци”, начело на каквито, съдейки по титлата му, вероятно е стоял боритарканът на Белград. За това също вече стана дума в предшестващите проучвания, чието продължение е настоящото (вж. напр. параграф 1.). Вярно е, че надписът с упоменаването на барса-[баганин]а произхожда от вътрешността на страната, но по принцип и останалите надписи на починали в битки по границите ”хранени хора” на българския владетел произхождат по местонамирането си от вътрешността, което е свързано с обстоятелството, че поставянето им е било изглежда инициатива на централната власт в почит към заслугите им. Надписът на барса-баганина е фрагментарен и не съдържа пряка информация в това отношение, но най-вероятно е от същия тип.

5. 2. Есегел - другият дял от троичното деление на населението на Волжско-Камска България - също може да получи подобна категоризация като обозначение за населението на гранично крило на държавата. Че този термин първоначално е бил соционим, вече е предположено²⁷. Работата е в това, че ако унгарската субетнична група секлери (някога тюркоезична) е действително в генетично отношение свързана с есегел у прабългарите²⁸, то граничарската функционална натовареност на този ”раздел” се потвърждава отново. Щом граничарската ангажираност е типична за секлерите в Унгария, носещи име, чието родство със соционима есегел е несъмнено²⁹, то това предполага аналогична характеристика и на есегелите. Впрочем, по данни на Ибн Русте, Гардизи и Бакри³⁰ искилите (ас.к.л., ашкл, есегел) са като че ли гранично население и във Волжска България. Съгласно данните на арабските автори маджарите обитават територии (”първата територия” или ”първата граница”, гласят в буквален вид известията им), намиращи се между обиталищата на печенегите и ”ас.к.л. от българите”. Като се абстрахираме от предположенията за уралската прародина на маджарите, сведенията на арабските автори осветляват периода, когато маджарите обитават на запад от Волга, може би в района, наречен Лебедия у Константин Порфиrogenет, и там те действително се разполагат на запад от Волжско-Камска България³¹. Най-общата картина, която може да се възстанови по фрагментарните и малко неясни данни на изворите, е разполагането на есегел в западния дял на Волжско-Камска България, като с тях в посока към югозапад граничели маджарите, съседстващи на свой ред с печенегите. Така, граничещи с маджарите, обиталищата на есегелите се оказват тъкмо на запад, докато, както видяхме, според наличните сведения берсула се разполагат на изток. Такова тяхно разполагане най-вероятно съответства на положението им в система от типа тьолис-тардуш, изглежда функционираща активно у прабългарите. Интересно е, че това разполагане на есегелите се оказва от значение за интегрирането им в унгарската държава в Средна Европа. Там те са разположени в Трансилвания, практически – в източните гранични райони на Унгария, което е логично; представлявайки население от западните гранични райони на Волжско-Камска България, увлечено при преселението на маджарите на запад, в новите земи то запазва поселването си на изток от маджарите. Това е една специфика, която е важна за обяснението на някои несистемни характеристики на анализираното явление, така, както е засвидетелствано в изворите.

Досегашните решения на проблема за етимологията на името есегел са противоречиви. А. Х. Халиков вижда в есегел лексема с буквалното значение ”ески ел”, т. е. ”старо племе”³². Според Н. А. Баскаков лексемата е със значение ”добър, знатен род”

(от ezgü ‘добър, знатен’ и el)³³. Според Г. В. Юсупов лексемата трябва да се тълкува като композитум, изграден от ”аз” и ”иле”³⁴. Според мен името може да се обясни като асагел, т. е. ”народът на асите”, където -г- е суфикс за множествено число, а ас е лексема със значение ”бял”, ”сив”, ”жълто-бял” (за кон), в състава на словосъчетанието ak as - със значение ”хермелин”, ”невестулка” и под. Редом с това на апелативно равнище лексемата има и значението ”хермелин”. Лексемата as се среща и във варианта az, а налице е и неин вариант ars, като е възможно в тюрко-монголските езици тя да е заемка от нетюркски език³⁵. В чувашкия език лексемата jus (<*âs) означава именно ”хермелин”. В Средна Азия, на юг от Киргизия, т. е. на юг от Западните Саяни – естествената южна граница на териториите, заети от киргизите – в територията на съвременна Тува от Саяните до Танну-ола, обитавали т. нар. телески племена, едно от които носи названието az. То се споменава в Големия Кюл-тегински надпис като едно от племената, които тюркютите изглежда подчиняват. Името на това племе се тълкува от Л. Гумильов като означаващо ”хермелин”³⁶. Това е твърде интересен етноним, който също би могъл да възхожда към терминологията на системата тьолис-тардуш, развила се на базата на терминологията за звената на полово-възрастовата стратификация на дуално-фратриалното племенно устройство. За възможността и терминът есегел да е един от зоо-соционимите, използвани в терминологията на полово-възрастовата стратификация, в който идеята за бялата цветова определеност е органически заложена (срв. българското ”бялка” за един друг представител на същото семейство порови), са налице някои интересни, макар и несигурни свидетелства. Както ще стане дума и по-долу (5. 3. 1.), именно животно от рода на хермелина или бялата е животното, в което съгласно известията от встъплението на ”Слово о полку Игореве” се преобразява поетът-шаман Баян в прехода си между двата свята по световното дърво, за да получи творческата искра за възпяване на човешките дела. Следователно този български по произход мито-епически персонаж засвидетелства по такъв начин мястото на това семейство животни в религиозната и разбира се, в социалната символика на прабългарите. Това позволява да помислим дали терминът не трябва да се свърже с т. нар. бели или сребърни българи, спрямо когото - ако предложеното етимологично решение е издържано - той ще се окаже близка, почти точна съответка в семантично отношение.

Дали в такъв случай това не е название за гранично население в западното ”крило” на Кубратова и впоследствие на Волжско-Камска България? Но за западните гранични райони на Кубратова България терминът като че ли не е регистриран. Затова пък тук откриваме на три пъти термина кутригури, респ. котраги, чието категоризация като *terminus technicus* за обозначаване на юношеските Männerbünde вече набелязахме.

Но според мен някои макар и несигурни данни, засвидетелстващи практиката за назоваването на източния дял на държавата в Аспарухова България с термин от типа на соционима есегел, все пак са налице. Така по-вероятно е упоменатата унгарска субетнична група секели, обитаваша Трансилвания - за която, както стана дума, част от изследвачите предполагат, че се е преселила от Северното Причерноморие едновременно с маджарите - да е остатък от прабългарското население в западния дял на Първото българско царство, което според мен е по-убедителната хипотеза. Средновековна България действително е контролирала за известен период района на север от Дунав – поречието на реките Тиса, притока ѝ Марош и др., за което в историческите извори се съдържа интересна информация, анализирана от Иван Венедиков. Той разгледа сравнително детайлно

известията за онези погранични комитати на Първото българско царство, които се разполагали в този район, и които, включително чрез военно-гарнизонно присъствие в тях на прабългарски гранични контингенти са подсигуравали българската държавна власт тук³⁷. Районът се управлява от хански наместници (в един или повече комитати), измежду които известни са имената на Салан, управител от началото на X в., според Моравчик – от времето, когато унгарците се установяват в Панония, както и на Глад и сина му Охтум по-късно през X век. Ив. Венедиков не свързва секелите с прабългарското гранично население от тези комитати, но това е твърде вероятно. Дори според един наш изследвач името на прабългарския управител на района, Салан, се тълкува като сложна дума, изградена от композантата ас - същата като в името Аспарух и в соционима есегел – и втора композанта, възхождаща към дума, сродна на лексемата алан 'другар, приятел' от езика на балкарци и карачайци. Така то имало значението 'другар, приятел на асите'³⁸. Независимо дали тази догадка е точна³⁹, от значение е обаче една важна характеристика на този Салан. Според данните на Унгарската анонимна хроника Салан бил родственик на владетеля на българите⁴⁰. Най-общо това означава, че тук, в едно от пограничните наместничества на Аспарухова България, е изпратен като негов управител роднина на владетеля. Практика, която по принцип била типична за системата тьолис-тардуш, висшите звена на която и у тюрко-монголските народи, и у прабългарите, както видяхме в предшестващите части на настоящото проучване, били заети от родственици на владетеля. Т. Балкански се колебае дали този Салан е бил секуй или барсил, което е ненужно, тъй като той явно е функционер в западния дял на българската държава, носещ названието есегел у волжските българи и вероятно сродно название у Аспаруховите българи. Следователно, унгарските секели наследяват или есегел у волжските българи, или гранично население от западния дял на Първо българско царство, приблизително в днешните Банат и Трансилвания, поело сходни функции и в унгарската държава.

По принцип превръщането в етници на термини, обозначаващи военно-политическата база на граничните областни наместници, е възможно. Ако така е и в нашия случай, то в тричастността есегел - берсула - българи последната съставка ще отговаря на централната област (което би могло да намери едно формално потвърждение в назоваването на столичния град на Волжско-Камска България с името Булгар). С оглед някога активно функциониралата полого-възрастова стратификация в случая името българи като термин от терминологията на троищото племено деление на Волжска България ще обозначава т. нар. *kaга budun*, респ. *on oq budun* от орхоно-енисейските надписи, т. е. *kriegspliftigen Ehemännern* на етнополитическия организъм. Както стана дума във втората част на настоящата студия, такава тълкуване е възможно и с оглед етимологизиването на етнонима българи като имаш първичното значение "мъже"⁴¹. Възможно е обаче този термин, редом с първичното си значение на термин от полого-възрастовата стратификация, с течение на времето да е придобил вторични по-разширени значения: първоначално на обозначение на пълноправната част на етнополитическия и етносоциалния организъм и оттам впоследствие – на целия народ и респ. на тази база – на населението от централната област от административно-политическата му система.

5. 3. Още един пример за това, че така обрисуватата институционална система с приспадащата към нея терминология се проследява и в пределите на Кубратова България, и в територията на Аспарухова Дунавска България, се съдържа в такъв нееднократно

коментиран случай от политическата история на Първото българско царство, като бунта на Михаил срещу брат му, българския цар Петър (I), по повод проблеми на престолонаследия, респ. и в предположения от мен опит на Симеоновия син Баян-Вениамин да вдигне такъв бунт⁴². С оглед на изложеното по-горе става още по-ясно защо Михаил търси военно-стратегическа база за бунта в северозападния край на Първото българско царство. Действително именно там, съгласно данните на Продължителя на Теофан (*Chronogr.*, р. 420_{11,34}; ГИБИ, V, с. 138;) той се укрепил в някаква изглежда гранична крепост, тъй като след смъртта му пряко от този пункт, по долината на реката Струма, въстаниците навлезли в Македония и Елада. Явно за него било по-лесно да потърси подкрепа за политическите си намерения чрез войските от този край на саракта, който вероятно управлявал (като "уделен княз", респ. "наместник" от западното - "тардуш" - крило на държавата). Там той могъл да разчита и на съответните войскове контингенти - изглежда все още основани на юношеските *Männerbünde* и изглежда дори и по времето на Симеон - мандатно подменяни от новите поколения чиготи (ако се потвърди една такава трактовка на данните от житието на св. Мария Нова); тези контингенти той изглежда могъл да оглави като "конституционно" предводителстващ ги. При това, ако изходим от възстановката на тези политически събития, предложена от Ив. Венедиков⁴³, той действувал в западните български комитати с тяхното "секелско" население.

Ето защо, от друга страна, тук, в западното крило на саракта, се намира един такъв функционер като боритаркана, както стана дума. Във връзка с ликантропичния облик на предводителстваните от този административен функционер войскове ефебски формирования следва да се напомни и предположението, че вероятно не случайно Симеоновият син Баян-Вениамин бива описван в изворите като владеещ вълчата метаморфоза. С оглед използването тъкмо на вълчото зооморфно превъплъщаване на юношеските възрастови съюзи като елемент от символиката на западното крило в системата тьолис-тардуш - представа, намерила и съответното отражение в административната терминология - известието на изворите за метаморфозата на Баян ще има смисъла да акцентува върху стремежа на този Симеонов син в хода на вероятно династични междуособици да се установи като "наместник" в западното крило на саракта, разчитайки и на съответната "ликантропична" войскова обезпеченост на политическите си замисли. В предшестващите части на настоящата студия видяхме, че по принцип буришадите и бури-каганите били в системата на тьолис-тардуш свързани със западното крило на държавата. Следователно, това се потвърждава като характеристика и на административно-политическата организация на Първото българско царство.

5. 3. 1. Активно функционираща реалия ликантропията била и по време на историческото битие на прабългарите в Северното Причерноморие. Във връзка с вече коментираните⁴⁴, както и във връзка с набеязаните в тази работа следи от нея вероятно стон и фактът, че един от случаите на може би прабългарска заемка в културата на Киевска Русия се представя отново от реалия, представляваща реликт тъкмо от този ритуално-митологичен комплекс. "Мъдрият Боян" (*Боянъ бо азъкъ*), "разтърчаваш се" (?) като "златка по дърво кръстато...", като "сив вълк по поля зелени" и т. н.⁴⁵, представлява образ, чийто български произход за почти всички изследвачи, трезво отчитайки заимстването на този образ в древноруската култура, остава най-вероятната и почти единствено възможната, но практически недоказана докрай хипотеза⁴⁶. Образ, който, съдейки по цитираните по-

горе стихове, има ясно проследими връзки с ритуално-митологичния комплекс на ликантропията, изтъкнати още от В. А. Гордлевски⁴⁷. Ако приемем за парадигматична практиката на Баян да се превръща и във вълк, и в златка (срв. по-горе, параграф 5. 2., където беше коментирано названието есегел, базирано върху зооморфната метаморфоза в животно от семейство порови), би следвало на тази база да предположим и известна семантична равнозначност на двата зооморфни социални символа, обозначаващи западното крило на саракта и респ. западния дял от някогашното дуално-фратриално устройство на прабългарите. От една страна, западното крило носело назоваване на базата на ликоморфния образ на пограничните отряди от чиготи-ефеби, което се запазва на реликтовото равнище в етнонима кутригури. От друга страна, за същата цел било използвано название, произхождащо от зооморфния образ на златката, бялката или хермелина.

5. 3. 2. Впрочем, вероятността за заимстване в древноруския епос на ликантропичния образ на Боян от български източник се вписва в общата картина на поне още един пример на заимстване на прабългарска по произход реалия в културата на Киевска Русия, и то отново на реалия със същата типология. Така фактът, че **олгу-багатурът** като длъжност се очертава по наличните данни като имащ ролята на функционер от пограничните райони на Първото българско царство, е основание да очакваме известна обвързаност на социално-политическата категория на багатурите тъкмо с такива функции. С известна доза вероятност това се установява още за Кубратова България.

На първо място - във връзка включително с изясняването на проблема за появата на мъдрия Боян като вероятна прабългарска заемка в "Слово о полку Игореве" - важни изводи в това отношение могат да бъдат направени въз основа на анализа на феномена на богатирството в източнославянския епос, респ. на руските богатири-"пограничници". Ив. Венедиков само споменава за възможната генетична връзка между прабългарската институция и руските богатири⁴⁸, а на Фл. Бадаланова⁴⁹ дължим една по-обстойна студия по тези въпроси. Но досега не е обръщано внимание, че съответствията между двете реалии не са единствено що се отнася до общия лингвистичен произход на термина, но и що се отнася до функциите на тези богатирски формирования като граничари. **Олгу-тарканът** и **олгу-багатурът** в Първото българско царство⁵⁰ са изглеждат ангажирани с функциите на граничари, аналогично в руския фолклор е налице ситуация, която по категоризацията на В. Н. Топоров може да се определи като "мотив богатирской застави" - 12 богатири и предводителят им Святогор⁵¹. За Топоров не стои въпросът за възможното първобългарско влияние в това отношение, но, струва ми се, че с оглед на очертавания по-горе случай на вероятно заимствана реалия, такова влияние ще е налице и при този пример. Тази вероятност за заимстване на реалията тъкмо от прабългарите и за съществуването ѝ още в Кубратова България се увеличава и с оглед някои лингвистични доводи.

Във връзка с това ще отбележа, че становището на Б. И. Татаринцев - твърде точно по отношение установяването на паралелността, на еднаквата древност на словоформите **батър** и **багатър**, не е прецизно в извода, че **богатырь** в руски език се е появило под влияние на старописмената монголска форма *baɣatur*, с източник на заимстването – писмени паметници на Златната орда⁵². Това становище явно не отчита обнародваните малко по-рано наблюдения на Фл. Бадаланова, съгласно които руското **богатырь** е могло да бъде заето не по-късно от X век, т. е. чрез "булгарско" посредничество (съдейки по фонетичния облик на лексемата)⁵³.

И накрая, присъствието на багатурската институция в Кубратова България изрично се долава въз основа на факта, че изглежда Органа от византийските източници е идентичен с **Моходу-хеу** от китайските извори, като това име буквално предава титлата **богатир-хан** или **багатур-хан**. Тази титла намира съответствия в титлите **бахадур-хан** и **бахадур-шах** на владетелите на Бухара, на владетелите от династията на Илханите в Иран, от династията на Джалаиридите в Ирак и областта Диарбекир, от династията на Великите Моголи в Индия и др., и тя в своя генезис явно е свързана с позицията на владетеля в държавите на различните средноазиатски народи като предводител на юношеските воински формирования, при условие, че например в Бухарското ханство тя продължава да назовава сравнително широка социална категория от воини, телохранители и вестоносци⁵⁴. От същия тип е и титлата **багатур-шад**, може би и титлите **багадур-джабгу**⁵⁵, **багадур-тудун**, **джигит-шад** и др. Разбира се, присъствието редом с образуването с основна композанта **багадур** също така и на образуването **джигит-шад** прави проблемата по-сложна, доколкото освен развитата се синонимност между лексемите **багадур**, **джигит**, **оглан**, налице е и известна тяхна специализация, която бегло се долава по материал за Първото българско царство – въпрос, сам по себе си представляващ предмет за отделно изследване.

Но имайки предвид предположението на Боян Ст. Джонов, че Органа е всъщност термин със значение "уделен княз" (в случая Джонов запазва като русизъм в терминологията руската дума "удель", т. е. онзи дял от държавата, който бива получен за управление), "наместник", то обозначаването на наместника с титлата **бахадур-хан** още веднъж потвърждава формулирания извод, че властта на такива наместници бивала обезпечавана с багатурски военнополитически контингент. Освен това, както доказва Иван Йорданов, Йоан багатур от надписа върху открития до гр. Варна моливдовул, всъщност не носи родово име **Иртхитюен**, а титлата **канартикин**⁵⁶. След като този български канартикин намира за необходимо да включи в един явно официален надпис и титлата **багатур**, без съмнение за него в това включване са се съдържали важни общественозначими внушения, вероятно основаващи се върху военнополитическите правомощия, които предполагала титла от типа на титлата **багадур-тудун**.

5. 4. Вместо заключение, ще набележа някои проблеми във връзка с верификацията на развитите в настоящото проучване наблюдения и направените въз основа на тях изводи. В два случая се срещаме като че ли с изключения от така обрисованата картина. Без тяхното обяснение възстановката на системата не би била пълна. Така племенното име аз се среща като едно от племенните имена на племенната група теле или дили, известни още като гаогю или телеути. Дали този етноним също не възхожда към терминологията на системата **тъолис-тардуш** (теле или дили < толос или тъолис?)? Каква е ситуацията тук – общ етноним, възхождащ към соционим, обозначаващ цялата група племена, едно от които носи тотемистично (?) етнично име със значението "хермелин"? Явно е, че без изясняването на този въпрос, както и на съотношението между двата етнонима не е възможно извеждането на дефинитивни изводи по интересувания ни проблем. Това е една задача, която следва да остане за решаване за бъдеще.

В Барсилия, на брега на Каспийско море, при делтата на Волга, пък се намира градът Астрахан, чието име, тълкувано от Р. Фрай като Ас-Тархан, вероятно има значението "[седалище на] *az tarhan*"⁵⁷. Терминът аз очевидно е сроден на анализирания по-горе термин есегел, което поставя въпроса за точността на предложената възстановка. Така в

този случай барсили и някакъв az tarkan се разполагат в една и съща територия, оказват се по някакви причини – системни или несистемни – взаимнообвързани. Действително ли берсула и есегел са термини съответно за източното и западното крило на прабългарската държава при това състояние на сравнителния материал за държавно-административното устройство у други тюрко-монголски народи от приблизително същата епоха? Утвърдителният отговор на този въпрос според мен се базира върху следните съображения.

На първо място, както видяхме по-горе, данните говорят за оперативна синонимност на термините, възникнали от зооморфната символика за двете страни на административната подялба на прабългарската държава, възходящи в историко-генетичен план към родово-племенната архаика на дуално-фратриалното устройство и неговата полово-възрастова стратификация. Именно тази оперативна синонимност на обвързването на образа на вълка и на златката, респ. бялата със запада се отразява в данните на "Слово о полку Игореве", доколкото те отразяват и прабългарски реалии. На второ място, характерен пример, поясняващ така очертаната ситуация, е примерът с унгарските секели – население с граничарска ангажираност от тюрко-български произход, както с основание смята П. Юхас, според някои от становищата – увлечено при преселението на унгарците от Северното Причерноморие към Средна Европа. Представляващо според тази теория за произхода му наследници на население от западното крило на прабългарското административно устройство, в прародината си съседстващо с унгарците откъм изток за самите унгарци, след преселението си заедно с тях в Средна Европа то запазва също такава източно разполагане спрямо основното население на средновековната унгарска държава чак до ново време. Това не превъзхожда обаче есегел, чиито наследници до известна степен са унгарските секели, в население от източния дял на държавата. Те по принцип са население на западния дял на прабългарската държава, а появата им в източната част на Унгария е в резултат на несистемни (спрямо системата на прабългарското административно устройство) фактори. Същото е в сила и в случай, че секелите са потомци на население от западните гранични области на Първото българско царство – интегрирани в унгарската държава при експанзията ѝ на изток, те остават в нея като гранично население от източния ѝ дял.

Струва ми се, аналогична е ситуацията с az budun в Прикаспието. Az tarkan 'ът, чието военно-административно присъствие в Прикаспието, в територията на бъдещото Астраханско ханство се долавя по името на града Астрахан, е функционер не на прабългарската Кубратова Велика България, а на някаква съседстваща с нея етнополитическа общност, може би хазарската, доколкото, разбира се, самото име Астрахан не е по-късно. Az budun в съседство с киргизите, на запад от тюркютите, е етноним; в Големия Кюл-тегински надпис той се появява изглежда именно като етноним, а не като соционим, и е трудно да се каже по какви причини съвпада с такъв соционим като есегел у прабългарите. Впрочем, неговият по-близък аналог – терминът az от титлата az-tarkan, индиректно засвидетелствана в селищното име Астрахан, също има вероятност да е етноним, което се и приема от някои автори. Така в тези два случая става дума за реалии, които нямат пряко отношение към термини като барс-ил и есегел и дори и да са соционими от типа на използваните в терминологията на системата тьолис-тардуш, точното им място в нея от наличните данни не е ясно и се нуждае от допълнителни проучвания. Следователно тези случаи не илюстрират системни явления от занимаващия ни тип, независимо че би

могло да произхождат от типологически идентична военно-административна система, която по принцип била феномен, твърде разпространен в епохата на военната демокрация и ранната държава.

Така като цяло се възстановява следната картина: В Кубратова България назоваването на източния дял на държавата с термина барсил е засвидетелствано в наследяващото този соционим етнично име барсили, докато терминът ас или есегел практически не е засвидетелстван. Във Волжска България и двата термина са засвидетелствани именно като названия съответно за източния и западния дял на държавата. В Аспарухова България със значима доза вероятност се откриват следи от назоваването на западния дял с термина есегел (унгаризираните секели или секуи от Трансилвания), докато в случая с титлата барса-багани или барса-таркан следва да се предполага принадлежността и към титулатурата на функционерите от източния дял, с което донякъде се засвидетелства присъствието на този термин и у аспаруховите българи. Така представената картина се базира на едно вероятно тълкуване на наличните исторически известия, което несъмнено подлежи на по-нататъшен коригиращ или верифициращ го анализ.

Бележки

¹ Тъй като настоящото проучване продължава предишното, публикувано в том VI на сборника "Българите в Северното Причерноморие" (Велико Търново, 1997), затова то споделя с него поредността в номерацията на изграждащите го структурни единици.

² Вж. Заходер, Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Том II. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. М., 1967, 28-29, с препратки към текста на изворите и анализа им у техните издатели. В случая не предавам напълно точно транслитерацията на термините, обозначаващи трите части на българите.

³ Срв. за това тълкуване на термините като етноними напр.: Фахрутдинов, Р. Г. Очерки по истории Волжской Булгарии. М., 1984, с. 14 и сл., с лит.

⁴ Вж. за това деление на прабългарската войска, респ. и на Първо българско царство на център и две крила: Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, 56-57, с лит. върху паралелите в практиката на други тюрко-монголски народи. Срв. също: Венедиков, Ив. Военното и административното устройство на България през IX и X век. С., 1979, с. 32 и сл.; Гюзелев, В. Ичиргу боилите на Първата българска държава (VII-XI в.). – ГСУ ФИФ, кн. III, история. София, 1973, с. 125 и сл.

⁵ Предположение за петимата, респ. четиримата синове на Кубрат като погранични наместници или помощник-владетели вж. напр. у Бешевлиев, В. Цит. съч., 39-40, 54-55.

⁶ В това отношение приемам етимологията, предложена от Б. Симеонов. Вж. Симеонов, Б. Към въпроса за произхода и значението на прабългарските племенни имена. – Векове, 1981, кн. 1, 14-15. Срв. Баскаков, Н. А. Антропоними и етноними древних тюрков Восточной Европы (типы и модели). – Балканско езикознание, 1985, № 4, с. 63.

⁷ Вж. още Хвольсон, Д. А. Известия о хозарах, бургасах, болгарах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен-Омар ибн-Даства. СПб., 1869, 92-98, прим. 34.

⁸ Вж. за титлата барса-багани, спомената в надпис от с. Длъжко, Шуменско (в повредения текст на надписа е запазена само първата част - барса): Бешевлиев, В.

Първобългарски надписи (второ преработено и допълнено издание). С., 1992, 198-199.

⁹ **Айдаров, Г.** Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971, с. 84, 101, 294, 357. Вж. за туркменското племе барсакиди препратките към извори и литература у **Moravesik, Gyula.** Byzantinoturcica. II. Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen. 2 durchgearb. Aufl. Berlin, 1958, S. 87.

¹⁰ Вж. текста на надписа у **Малов, С. Е.** Памятники древнетюркской письменности. М. – Л., 1951, с. 39; **Стеблева, И. В.** Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. М., 1976, 22-23, 181-182. Вж. за хода на събитията при противоборството между тюркютите и киргизите: **Киселев, С. В.** Древняя история Южной Сибири. М., 1951, 562-563; **Гумилев, Л. Н.** Древние тюрки. М., 1993, с. 296 и сл.

¹¹ Вж. повече за Барсилия и за принадлежността ѝ към районите, в които отсядат прабългарите или които Кубратова България контролира политически у **Магомедов, М.** Булгары и страна Берсилия. – В: Втора международна среща по прабългарска археология, Шумен, 1986. Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 66 и сл.; **Петров, П.** Образоване на българската държава. С., 1981, с. 119; **Димитров, Д.** Прабългарите по Северното и Западното Черноморие (Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава). Варна, 1987, с. 38 и сл.; **Гадло, А. В.** Этническая история Северного Кавказа IV – X вв. Л., 1979, с. 61 и сл.; **Божилков, Ив., Хр. Димитров.** Protobulgarica (Заметки по истории протоболгар до середины IX в.). – В: Byzantinobulgarica. IX. Sofia, 1995, 16-17, и посочената в тези работи литература.

¹² Вж. напр. **Магомедов, М. Г.** Образование Хазарского каганата. М., 1983, с. 175 и сл., към чието становище се присъединява и **Хр. Димитров** (вж. **Димитров, Хр.** Болгария и хазары в VII – VIII веках. – ВНР, 1989, № 2, 47-48). В Северен Дагестан Барсилия е локализирана още от **Артамонов, М. И.** История хазар. Л., 1936, с. 130, 132.

¹³ Вж. **Димитров, Д.** Цит. съч., 75-77. В становището на **Димитров** се предлага локализация, практически почти идентична с предложената от **Федоров, Я. А., Федоров, Г. С.** К вопросу о южной границе Хазарии. – Вестник МГУ, сер. IX, История, 1970, № 3, с. 84.

¹⁴ Вж. **Калнина, Т. М.** Сведения ал-Хорезми о Восточной Европе и Средней Азии. – В: Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1983 год. М., 1984, 183-184, с лит.

¹⁵ **Altheim, F.** Geschichte der Hunnen. Bd. I. Berlin, 1959, S. 85.

¹⁶ **Гарипова, Ф.** Топонимические названия Среднего Поволжья, восходящие к болгарскому периоду (I). – Советская тюркология, 1989, № 3, с. 69. За суфикса -t в тюрко-монголските езици вж. **Коркмаз, З.** Тюрко-монголские общности и значение монголского в изучении тюркских языков. – Советская тюркология, 1987, № 4, с. 74. За омофонично същия суфикс в иранските езици: **Фрейман, А. А.** О показателях множественности -t, -išt, -ēv, -in в северной (скифской) группе иранских языков. – Изв. Отд-ния рус. языка и словесности АН СССР. Т. 29, 1974, 400-402.

¹⁷ **Ашмарин, Н. И.** Болгары и чуваша. Казань, 1902, с. 106. Цит. по: **Гарипова, Ф.** Цит. съч., с. 69.

¹⁸ Така приема например **Гюзелев, В.** Произход и ранна история на прабългарите.

– Известия на СУ, ФИФ, Катедра по история на България. С., 1979, с. 63.

¹⁹ Вж. **Validi Togan, A. Z.** Ibn Fadlan's Reisebericht. – Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, 1939, Bd. XXIV, H. 3, S. 191.

²⁰ **Патканов, К.** Из нового списка “Географии”, приписываемой Мойсею Хоренскому. – ЖМНП, 1883, ч. CCXXVI, с. 26, 28. Срв. **Еремян, С. Т.** Армения по “Ашхарацуиц” [Арменската география от VII в.]. Ереван, 1963 (на арм. ез.), 98-99. Цит. по: **Гюзелев, В.** Прабългарският военно-племенен съюз Велика България. – В: История на България. Том втори. Първа българска държава. С., 1981, с. 75.

²¹ Вж. за географското разположение на т. нар. Хипийска или Българска планина, с историографска справка: **Димитров, Д.** Прабългарите по Северното и Западното Черноморие..., с. 106.

²² Вж. за това име, с препратки към изворните известия и възможната локализация, улеснена от представянето му в изворите като друго име на Беленджер-Дербенд: **Димитров, Д.** Прабългарите по Северното и Западното Черноморие..., с. 44.

²³ Вж. **Иллич-Свитыч, В. М.** Опыт сравнения ностратических языков (семитохамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Сравнительный словарь (p – q). М., 1984, 91-93.

²⁴ **Патканов, К.** Из нового списка “Географии”..., 29-30.

²⁵ Пак там, 29-30.

²⁶ Вж. **Фахрутдинов, Р. Г.** Цит. съч., 15-16.

²⁷ **Юхас, П.** Тюркобългари и маджари. Влияние на тюркско-българската култура върху маджарите. С., 1985, с. 101.

²⁸ Предположението също е изказано сравнително отдавна, напр. от **Хвольсон, Д. А.** Цит. съч., посоченото място.

²⁹ Вж. най-общо за езиковото родство на имената: **Юхас, П.** Цит. съч., с. 101. Родството между термина есегел, етнонима аси (носен от съвременен кавказки народ, съседен на балкарци и карачайци) и унгарския етнографоним секели е обстойно анализирано от **Байчоров, С. Я.** Термины “карачай” и “ас”. – В: Актуальные вопросы лексикологии и грамматики языков народов Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1987, 41-64, по *vidi*. У прабългарите терминът есегел няма ирански произход, независимо от факта, че пратюркското *ās може да е заемка в тюркските езици, тъй като, първо, откриваме сроден тюркски термин в Средна Азия (название за едно от т. нар. телески или телеутски племена южно от Киргизия) и, второ, тъй като по изрични данни, унгарската субетнична група секели е била някога тюркоезична.

³⁰ Вж. за тези известия: **Заходер, Б. Н.** Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Том II..., с. 48.

³¹ Вж. за локализацията на маджарите в периода преди преселението им в Ателкуз историографската справка у **Шушарин, В. П.** Комментарий. К главе 38. – В: Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий. М., 1989, 391-392, вкл. бел. 1-3; **Димитров, Хр.** Българо-унгарски отношения през средновековието. С., 1998, с. 22 и сл., 38-40, бел. 12, 17, 35 и др. Цитираните арабски автори ги разполагат между Дунав и Волга (Итил), следователно във всички случаи западно от Волга. Срв. също и **Божилков, Ив., Хр. Димитров.** Protobulgarica..., с. 49 и сл., които приемат идентична локализация на маджарите според анализирания данни на арабските извори, като дори

смятат, че Итил у Гардизи е название не за Волга, а за Днепър. За Д. Моравчик Лебедия дори е идентична с Кубратова Велика България (Moravcsik, G. *Studia Byzantina*. Budapestini, MCMLXVII, 112-113). Срв. съвсем различно становище у Халиков, А. Х. Протоболгары и протовенгры в Среднем Поволжье и Нижнем Прикамье. – В: Втора международна среща по прабългарска археология, Шумен, 1986. Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 61. Това становище според мен неоправдано пренася данните на автори от IX-X в. към по-ранната ситуация от VII-IX в., когато е възможно маджарите да са обитавали на изток от Волга.

³² Халиков, А. Х. Протоболгары и протовенгры..., с. 61.

³³ Баскаков, Н. А. Антропонимы и этнонимы..., с. 64.

³⁴ Юсупов, Г. В. Булгаро-татарская эпиграфика и топонимика как источник к вопросу об этногенезе казанских татар. – В: Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. Казань, 1971, с. 222, non vidī, цит. по: Гарипова, Ф. Цит. съч., с. 70.

³⁵ Вж. за етимологията на тази лексема: Севортян, Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общотюркские и межтюркские основы на гласные. М., 1974, 191-192; Щербак, А. М. Проблема ротацизма и перспективы дальнейшого изучения тюркско-монгольских языковых связей. – Советская тюркология, 1987, № 3, с. 5, с лит.

³⁶ Гумилев, Л. Н. Древние тюрки..., с. 297.

³⁷ Вж. Венедиков, Ив. Военното и административното устройство..., с. 142 и сл., където той приема, че тези откъднунавски земи спадали към Видинския комитат.

³⁸ Балкански, Т. С българско име и българска кръв. Велико Търново, 1996, с. 93.

³⁹ Срв. етимологията на това име, предложена от Цв. Тафраджийска (цит. по: Димитров, Хр. Българо-унгарски отношения..., с. 66, бел. 41).

⁴⁰ Anonymi (P. Magistri) Gesta Hungarorum. – In: Scriptorum rerum Hungarorum. I. Ebdem operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937, p. 86₈₋₁₁.

⁴¹ Вж. Йорданов, Ст. За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: II. Системата тьолис-тардуш и двудялбата “българи - котраги” в “Старата Велика България” – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том шести. Велико Търново, 1997, 102-103, с лит.

⁴² Вж. Йорданов, Ст. За митологичната младост и мито-ритуалната ликантропия на прабългарския владетел: II. Кутригурският вожд Грод, Курт/Кубрат от Велика България и апокрифният владетел Гордие-Чигочин. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том четвърти. Велико Търново, 1995, с. 41 и сл.

⁴³ Венедиков, Ив. Военното и административното устройство..., 146-147.

⁴⁴ Йорданов, Ст. За митологичната младост и мито-ритуалната ликантропия на прабългарския владетел: II..., pass.

⁴⁵ Вж. староруският текст на паметника и преводите му на новоруски и новобългарски език в изданието: Косоруков, Ал. Гений без име. Превел от руски Георги Германов. С., 1989, с. 219, 246, 273.

⁴⁶ Вж. напр. Гаген-Торн, Н. И. Боян – песнотворец български. – Български фолклор. 1979, кн. 4, с. 14 и сл., където допускането е в най-общ вид. Много по-определена позиция с възможната доказателствена база вж. у Мороз, Е. Л. Следы шаманских представлений в эпической традиции древней Руси. – В: Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. Ленинград, 1977, с. 64 и сл. Срв. Бешевлиев, В.

Вярата на първобългарите. – ГСУ ИФФ, 35, 1938/1939, 37-40; Георгиева, Ив. Българска народна митология. Второ преработено и допълнено издание. С., 1993, с. 53, 57.

⁴⁷ Вж. Гордлевский, В. А. Что такое “босый волк”? (К толкованию “Слова о полку Игореве”). – Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. 1947, том VI, вып. 4, с. 317 и сл.

⁴⁸ Венедиков, Ив. Военното и административно устройство..., с. 51.

⁴⁹ Бадаланова, Ф. За един възможен контакт между създателите на руския героичен епос и волжско-камските българи. – Български фолклор, X, 1984, кн. 1, с. 30 и сл.

⁵⁰ Близостта между имената на киевския княз Олег и прабългарската титла олгу-багатур не е следствие от родство на лексемите, въпреки че на пръв поглед е примамливо този случай да се приеме като още едно доказателство за заимстването в Киевска Русия на прабългарски реалии тъкмо от този тип. Случаят по-скоро е пример за далечна омофонична прилика между двете имена. Срв. Grégoire, H. La légende d'Oleg et l'expédition d'Igor. – Académie royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres, sér. 5, XXIII, 1937, 2-3, pp. 80 ff.

⁵¹ Срв. в най-общ план за мотива “богатирска застава” в руския фолклор: Топоров, В. Н. Русск. Святогор: свое и чужое (к проблеме культурно-языковых контактов). – В: Славянское и балканское языкознание. Проблемы языковых контактов. М., 1983, 89-90, 95-96, 100 и др.

⁵² Вж. Татаринцев, Б. И. Этимология тюркского названия богатыря (batur...~bayatur...). – Советская тюркология, 1987, № 4, с. 90 и сл.

⁵³ Бадаланова, Ф. Цит. съч., pass.

⁵⁴ Вж. за титлите от типа на бахадур, багатур и др. в средноазиатските тюркски държави в най-общ план: Гафуров, А. Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь. М., 1987, 86-88, с лит.; Венедиков, Ив. Военното и административно устройство..., 51-52, с лит.

⁵⁵ Гумилев, Л. Н. Цит. съч., с. 238.

⁵⁶ Вж. Йорданов, Ив. Още веднъж за моливдовулите на Йоан Багатур. – В: Втора международна среща по прабългарска археология. Шумен, 1986. Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 390 и сл.

⁵⁷ Цит. по: Менгес, К. Г. Восточные элементы в “Слове о полку Игореве”. Л., 1979, с. 151.